

Nizami yaradıcılığında vəhdəti-vücut fəlsəfəsi

Leyla Kərimova

AMEA Gəncə Bölməsi. Azərbaycan.

E-mail: leynanu@gmail.com

Annötasiya. Nizami Gəncəvinin əsərlərində insanın yaradılışı, onun kamillik vəziyyəti, dünyanın vəfasızlığı, ölümdən sonrakı həyat, günahlardan dönmə (tövbə), təcrid (nəfsini istəklərə məhdudiyət qoyma) və digər irfani konsepsiyalar yer almışdır. Buna görə də Nizami Gəncəvinin şeirlərində əsasən irfani kamilliyə əsaslanması, zahidlik, saflaşma, dünyəvilik və təcrid aspektlərinə üstünlük verməsi heç də təsadüfi deyil.

Nizami Gəncəvinin təsvirində Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) Allahla görüşü də, vəhdəti-vücut - Allaha qovuşma, cüzün küllə qovuşması və küllün içərisində əriməsi fəlsəfəsinə çox yaxındır. Allaha qovuşmaq üçün fərdin fənaya uğraması, öz varlığını dərk etməsi əsas şərtlərdən biridir. Şairin "Yeddi gözəl" poemasında Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) bu şəkildə Allaha qovuşması prosesini təsviri "dərya və damla kimi" sufi terminlərinin köməyi ilə verilmişdir.

*Orada Tanrıdan başqa bir kimsə yox idi...
Öz yol yoldaşlarını yarı yolda qoyub
"Mənlik" yox olan dəryanın yoluna düşdü,
O okeandan o, damla-damla keçdi...
Aşağı və yuxarı, ön və arxa, sağ və sol,
Bir cəhətə çevrildilər, altı cəhət aradan qalxdı.*

Açar sözlər: Nizami, təsəvvüf, ulduz, aləm, vəhdəti-vücut, sufizm, Allah, "Yeddi gözəl"

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 11.07.2022; qəbul edilib – 19.07.2022

The philosophy of existentialism in the work by Nizami Ganjavi

Leyla Karimova

Ganja Branch of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: leynanu@gmail.com

Abstract. In the works of Nizami Ganjavi, a place is given to such concepts of knowledge as the creation of man, the state of his perfection, the unfaithfulness of the universe, isolation (limiting desires), the life after the death, and the rejection of sinfulness (repentance).

Therefore, it is no coincidence that Nizami Ganjavi's poems are based on the perfection of knowledge, giving preference to such aspects as asceticism, purification, secularism and isolation. In the description of Nizami Ganjavi, the meeting of the Prophet Muhammad (s.a.w) with the Almighty Allah is very close to the philosophy of the unity of being (wahdat al-wujud) – reunion with Allah, the merging of a particle with the universe and dissolution within it. The main condition for reunion with the Almighty Allah is the death of the individual and the understanding of the meaning of one's existence. Such a reunion of the Prophet Muhammad (s.a.w) with the Almighty Allah is described in the poet's poem "Seven Beauties" using sufi terms "like a sea and a drop".

*There was no one but the Almighty...
Left his companions half way
Took the path to the nameless sea
Drop by drop across the ocean*

*Up and down, forward and backward, left, right,
Transformed into one spirit, six souls disappeared.*

Keywords: Nizami, Sufism, the star, the world, unity of the body, Sufism, God," Seven Beauties"

Article history: received – 11.07.2022; accepted – 19.07.2022.

Giriş / Introduction

XI-XII əsrlər təsəvvüf görüşlərinin, sufiliyin geniş yayıldığı bir dövrdür. Sufilik və Sufizm orta əsrlərdə Şərq coğrafiyasında geniş yayılmış fəlsəfi, mistik düşüncə və davranış sistemidir.

Sufi təliminə görə yalnız bir varlıq var, O da Allahdır. Ondan başqa heç nə yoxdur. Maddi və mənəvi aləmdə olan insanlar isə Allahın təcəllisi və təzahürüdürlər. İnsanların varlıqları Allahın varlıqlarından asılıdır. Maddi aləmin Allahla əlaqəsi bir şeyin onun kölgəsi ilə bağlılığı kimidir. O olmasa, onun kölgəsi də olmaz. Deməli, dünyanın varlığı Allahın varlığına bağlıdır.

Əsas hissə / Main Part

Sufizm də özünün mütərəqqi ideya və motivləri ilə Nizami Gəncəvi üçün cəlbədicə fikir qaynağı idi. Şair sufi fikir qaynağına biganə qalmamış, sufi ideya və motivindən istifadə etmişdir. Lakin müşahidələr göstərir ki, dahi şair Nizami Gəncəvi sufizmdən yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Yəni sufi görüşləri ona öz ideyalarını vermək üçün bir vasitə rolunu oynamış, şair heç vaxt sufi ideyalarının tam təsiri altına düşməmişdir.

Dahi şairin "Xəmsə"də təsəvvüfdən istifadə etməsi fərqli olmuşdur.

Əsərdən-əsərə sufizmdən istifadə fərqlənmişdir. Əsərlərinin içərisində "Yeddi gözəl" poemasında təsəvvüf görüşlərinə geniş yer verilmiş, sonuncu poemada – "İsgəndərnamə"də sufizmdən demək olar ki, istifadə etməməsi, Nizami Gəncəvinin sufizmə yaradıcı yanaşdığını göstərir. Məsələn, şair Makedoniyalı İskəndəri "Allah və peyğəmbər" dinini yayan, təbliğ edən bir şəxs kimi verməklə, eləcə də Xosrovun yuxuda Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbəri görürək islamı qəbul etməsini təsvir etməklə dövrünün təsəvvüfi görüşlərinə yer versə də sufi ideyalarından bədi vasitə kimi istifadə etmişdir [9, s.83-84].

Nizami Gəncəvi öz əsərlərində saf, ixtisari bir iman təbliğ edir, zahir əhlindən olmamağı, sidq və səmimiyyəti tövsiyə etmişdir.

Nizami Gəncəvi "Yeddi Gözəl" poemasında eşqə, zahiri planda yox, daxili planda yanaşmışdır. Şair poemada Bəhramla qızlar arasındakı eşq-məhəbbət məacəralarının təsvirini bir kənara qoyub, insanla insan, insanla təbiət, insanla kainat arasındakı aşiqanə münasibətlərin idraki-elmi tərəflərini açıb göstərmişdir. Əvvəlki poemalarından fərqli olaraq dahi şair bu poemada sufizm fəlsəfəsinin müxtəlif xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir. Dahi şair Nizami Gəncəvi Bəhramın simasında sufilerin dörd mərtəbəli kamilləşmə sxemindən, həm də sufilerin yeddi pilləli təriqət modelindən istifadə etməklə yeni tipli qəhrəman yaratmışdır. Nizamının "Yeddi Gözəl" poeması haqqında ayrıca tədqiqat aparmış S.Rzasoy "İsgəndərnamə" poemasında şairin sufizmdən istifadə etməsi haqqında yazır: "Nizami Gəncəvi Bəhramın simasında klassik sufi obrazı yaratmamışdır. Sufilikdəki insanın kamilləşmə modelinin nəzəri-texniki elementlərindən istifadə edən şair bu prosesdə çağın paralel dünya modellərində, başqa fəlsəfi dünyagörüş və təlimlərdən də istifadə etmiş və mahiyyətcə orijinal bir obraz yaratmışdır. Bu obraz bütün çoxluq təşkil edən sufi cizgiləri ilə bərabər, heç də klassik sufi modelinin və biləcəyi obraz – variant deyildir. Bu, özünü sufilerin Allahla mistik ünsiyyətə girməyinin mümkünlüyünə münasibətdə bildirir" [8, s.198].

Bəhram Gur vasitəsilə dahi şair işıqlı bir hökmdar obrazı yaradıb. Elə hökmdar ki, Xosrovdan da, İsgəndərdən də fərqlidir. O, nə Xosrov kimi eşqə, nə də İsgəndər kimi ağıla tərəf yol alan

qəhrmandır. Bəhrəm özünüdərkə doğru gedir. Bu məqam isə sufilikdir – Bəhrəm sonda yox olur, fəraya uğrayır. Əsərdə sanki onun hökmdarlıqdan dərvişliyə getdiyi yol təsvir olunur.

Sufilərin keçdiyi yolla gedən Bəhrəm yolun sonunda heç də mistik ünsiyyət feyzi ilə yaşayan qəhrəmana çevrilmişdir. Nizami Gəncəvi onun belə bir əlaqə qabiliyyəti qazanmasına dair heç bir işarə vermir. Dahi şair Nizami Gəncəvi Bəhrəmin yolunun Fəna və Bəqa pillələrinin təqdimində merac arxetipinin sufi yox, klassik formasına əsaslanır: Bəhrəm bir dəfə ölüv və Allaha qovuşmaq üçün yeganə imkanı bu ölümlə əldə edir. Lakin bu fərqlərə baxmayaraq, Nizami Gəncəvi Bəhrəmin əxlaqi-ıdraki kamillik, ədalətli insan, mütləq xeyir və Allah ədalətinin daşıyıcısı məqamlarına məhz sufi yolu ilə çatır. Bu bir daha göstərir ki, Nizami Bəhrəmi mürəkkəb yaradıcılıq təfəkkürünün məhsulu olan çoxqatlı obrazdır [8, s.199].

Nizami Gəncəvinin dördüncü poemasının adı fars dilində “Həft peykər”dir. R.Əliyev [1, s.7] göstərir ki, poema “Bəhrənamə” də adlanmışdır. Dahi şair əsərə “Yeddi Ulduz” adını ömrünün axırında, özü də şərti olaraq verib.

Nizami Gəncəvi özü “İsgəndərnəmə”də yazır:

*Bu dastandan (“Leyli və Məcnun”) xilas olan kimi,
“Həft peykər”ə sarı at çapdım. [2, s.64]*

Zümrüd Quluzadə “Yeddi obraz” şəklində tərcüməni daha uğurlu variant sayır [3, s.164].

R.Əliyev “Yeddi Ulduz” tərcüməsini dəqiq hesab etmiş [1, s.7], onun ardınca Nazilə Əbdülqasımova da bu variantı düzgün saymışdır. Tağı Xalisbəyli “Yeddi şəkil” tərcüməsi üzərində danışmışdır [4, s.168].

Maraqlıdır ki, Nizamişünaslar içərisində Mehdi Kazımov əsərin adını “Yeddi gözəl” şəklində tərcüməsini qəbul etsə də, öz tədqiqatlarında orijinalda olduğu kimi “Həft peykər” adından istifadə etmişdir [5, s.10].

Bəs tədqiqatçıların “Həft Peykər” adını belə müxtəlif şəkillərdə tərcümə etmələrinin səbəbi nədir? Səbəb “Peykər” sözünün çoxmənalı simvol olması ilə bağlıdır. Bu sözün lüğətlərdəki mənalarnı bir yerdə toplayan S.Rzasoy göstərir ki, “Peykər” iki əsas mənə sırası yaradır:

İnsan – Cəmiyyət – Etnos qatı ilə bağlı mənalər: fiqur, korpus, gövdə, bədən, qamət, cisim, can, surət, heykəl, şəkil, təsvir, büt, portret, mənzərə, görkəm, zahir, forma, gözəl, bayraq;

Məkan – Kosmos qatı ilə bağlı mənalər: ulduz, planet, səyyarə, göy, göy cismi, rəqəm [8, s.212].

Göründüyü kimi, bir sözdə varlıq aləminin bütün ünsürləri birləşərək vahid simvola çevrilmişdir.

Bəs vəhdəti-vücuda nədir?

Varlığın vahidliyi kimi tərcümə olunan vəhdəti-vücuda təliminə görə, vahid varlıq və varlığa sahib yeganə vücuda Allahdır. Aləm bu tək varlığın görüntülər məkanı, aləmdəki bütün mövcudluqları isə, bu vahidin təzahürləridir. Varlıq vahid olduğundan təzahürlərin mahiyyətlərindəki həqiqət, onların mövcudluq əsasları da vahiddir. Deməli, vəhdəti-vücuda Tanrı yoxluğu öz təcəllisində aşkar olunan aləm isə, təcəllidə Tanrının görüntüsü olan çoxluqdur.

Beləcə, yoxluq aləmdə varlıq kimi Allahdan başqa heç nə yoxdur. Varlıq aləmin özünə aid olmadığından, aləmin əsli yoxluq, cəmi görüntüləri isə Allahdır. Deməli, vəhdəti-vücuda varlıqların yox, varlığın birliyi haqqında fəlsəfi təlimdir. Yoxluqda da varlıq olan Tanrı haqqında elmdir. Vəhdəti-vücuda mövcudluq aləmin zatında yox, surətindədir.

Sufizmdə bütün rəmzi sözlərin hamısı vəhdəti-vücuda bağlı olub, vəhdət içində olan aləmin ayrı-ayrı ünsürlərini təcəssüm etdirir.

“Peykər” sözü də vəhdəti-vücuda bağlıdır. Lakin dahi şair Nizami Gəncəvi burada fərqli yolla gedərək bir söz-rəmədə vəhdəti-vücuda nəzəriyyəsinin bütün mahiyyət və mənalarnı əks etdirməyə çalışmışdır. Vəhdəti-vücuda, bildiyimiz kimi, vücuda, yəni mövcudatın (varlıq aləminin) bütün ünsürlərinin vəhdəti deməkdir. “Peykər” sözündə də mövcudatın demək olar ki, bütün ün-

sürləri birləşmiş, qovuşmuş, vahidə çevrilmişdir. Bu, bir təsadüf yox, Nizami Gəncəvi tərəfindən düşünülmüş fəlsəfi-poetik hadisədir. Şair “Yeddi gözəl”də məhz rəmz yaratdığını belə nəql etdirir:

*Suratpəstlər üçün surəti qəşəngdir,
Məzmun sevanlar üçün də, məği ləpəsi vardır.
Bağlı bir mücrüdüv, içi dürlə dolu,
Gözəl dolğun ibarələr isə onun açarıdır.
Bu dürlərin sapı o başın boynunu bəzəyir ki,
Açar ilə mücrünün qifilini açma bilsin.
Onun nəzmində nə yaxşı pisi varsa,
Hamısı rəmz və hikmətin işarələridir. [2, s.290-291]*

Belə mənəyaratma orta əsrlər poetik düşüncəsi, o cümlədən bu poetik düşüncənin yaradılmasında öndə gedən təsəvvüfi-irfani düşüncə tərzini üçün xarakterik idi. Niyazi Mehdiyev yazır ki, [6, s.239] orta çağ fəlsəfə, sufilik və hürufiliyi bu və ya digər məqamlarda sözün simvolizminə, çox mənalılıqna əsaslanırdı. Orta çağ üçün söz işarə idi: bu çağın poetik dilində söz ilkin mifik-maqlik enerjisini itirmiş, fiziki obyektlərdən mücərrədləşib uzaqlaşmış və məhz bu işarə kimi duyulmağa başlamışdır.

“Yeddi Gözəl” poemasının Nizami tərəfindən düşünülmüş rəmzlər sistemində sufizmin vəhdəti-vücuda ideyasını əks etdirən daha bir simvolla qarşılaşırıq. Bu, Yeddi Peykər sarayıdır. Poemada memar Şidə Bəhrəm üçün yeddi günbəzdən ibarət bir saray tikir. Bu saray sadəcə yeddi günbəzdən ibarət bir tikinti deyildir. Sarayda varlıq aləminin bütün ünsürləri təcəssüm olmuşdur: “Şidə tikdiyi bu sarayda dünyanın kosmik qurumunu memarlıq kodu vasitəsi ilə təsvir edir. Belə ki, o, 7 sfera (göyün 7 qatı), 7 ulduzu, 7 günbəz simvoluna çevirir. 7 günbəzdən hər birini 7 göy qatlarının uyğun rənginə boyayır. Orta çağ dünyası modelində məkan 7 iqlimə bölünürdü, hər iqlim və həmin iqlimdəki ölkə göyün hər qatına uyğun idi. Şidə bu uzlaşmasını təmin etmək üçün hər iqlimin nümayəndəsi olan şahzadəni onun iqliminə uyğun ulduzun simvolu olan saray – günbəz də yerləşdirir, 7 bayraq da burada məkan – etnik simvoldur. Həftənin 7 günü də bu sarayda ulduz, iqlim, rəng və s. elementlərə uyğunlaşdırılır. Əslində, bu sarayda biri-birinə uyğun olmayan element yoxdur. Bəhrəm hər bir ulduzu ulduza uyğun rəngdə geyinib elementlərin düzülüşündə simvollaşan kosmik harmoniyaya qoşulmuş olurdu [8, s.74-75].

Nəticə / Conclusion

Nizami Gəncəvi əsərlərini diqqətlə tədqiq etsək görərik ki, bu əsərlər bir daha sübut edir ki, o hər hansı bir sufi təriqətinə mənsub olmamış və əksinə sufizm məktəbinin məşhur ana xətti olan tərki dünyahq, biganəlik kimi düşüncələri təkzib etmişdir. Əsərlərində sufi ibarələrindən istifadə etməsi şairin sufiyyəti meylli olduğu üçün deyil, dövrün ictimai dilinə müraciət etmək səbəblərindənədir.

Ədəbiyyat / References

1. R.Əliyev. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının tərcüməsi. Bakı, 1983.
2. N.Gəncəvi. “Yeddi gözəl” poeması. Bakı, 1983.
3. Zümrüd Quluzadə. “Nizami Gəncəvinin fəlsəfi görüşləri”. Bakı, 1987.
4. Tağı Xalisbəyli. “Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları”. Bakı, 1991.
5. Mehdi Kazımov. “XIV-XVI əsrlərin fars dilinə xas olan ənənəvi ədəbiyyat”.
6. Niyazi Mehdiyev. “Orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin bəzi etnik əsasları”. Bakı, 1986.
7. Möhsün Nağısoylu. “Gülşəni-raz” təsəvvüfün ana qaynaqlarından biridir”. Bakı, 2005.
8. S.Rzasoy. Nizami poeziyası. Bakı, 2003.
9. T.Kərimli. Nizami və tarix. Bakı: Elm, 2002.

Философия экзистенциализма в творчестве Низами Гянджеви

Лейла Керимова

Гянджинское Отделение НАНА. Азербайджан.

E-mail: leynanu@gmail.com

Резюме. В произведениях Низами Гянджеви уделяется место таким концепциям познания, как сотворение человека, состояние его совершенства, ложность мироздания, обособленность (обуздание желаний), загробная жизнь, отказ от греховности (раскаяние). Поэтому не случайно стихи Низами Гянджеви основаны на совершенстве познания, отдавая предпочтение таким аспектам, как аскетизм, очищение, светскость и обособленность.

В описании Низами Гянджеви встреча пророка Мухаммеда (с.а.в) с всевышним Аллахом очень близко к философии единства бытия (вахдат аль-вуджуд) – воссоединение с Аллахом, слияние частицы с вселенной и растворение внутри неё. Основным условием для воссоединения с всевышним Аллахом являются смерть личности и понимание смысла своего существования. Такое воссоединение пророка Мухаммеда (с.а.в) с всевышним Аллахом описано в поэме поэта «Семь красавиц» при помощи суфийских терминов “как море и капля”.

*Там не было никого кроме Всевышнего...
Оставил своих спутников на полпути,
Взял путь к безмянному морю,
Пройдя океан по капле,
Вверх-вниз, вперёд и назад, налево-направо,
Превратившись в дух один, шесть душ исчезло.*

Ключевые слова: Низами, звезда, мир, единство, суфизм, Бог, “Семь красавиц”